

بازشناسی و تحلیل تغییرات و تحولات اجتماعی- فرهنگی
فضاهای عمومی شهری تهران امروز^۱

بهاران تنکابنی*

پویان شهابیان**

آتوسا مدیری***

چکیده

فضاهای عمومی شهری را می‌توان مهم‌ترین بستر شکل‌گیری ارتباطات اجتماعی انسان‌ها و برآورده شدن بسیاری از نیازهای جوامع شهری دانست. امروزه این فضاها دچار تغییرات و تحولات گسترده‌ای شده‌اند که سبب شده تا حد زیادی از ماهیت اولیه خود فاصله گیرند و نتوانند آن‌گونه که باید پاسخگوی نیازهای شهروندان باشند. با توجه به این‌که از مهم‌ترین نیازهای انسان، تعامل با فضای عمومی و مردم جامعه است، شناخت این فضاها، تغییرات، مسائل و چالش‌های پیش روی آن‌ها، ضروری به نظر می‌رسد. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش "نظریه مبنایی" تلاش دارد به

^۱ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه دکتری بهاران تنکابنی با عنوان "بازشناسی فضاهای عمومی شهری تهران در عصر حاضر: گونه‌شناسی توصیفی و رویه‌ای" است که به راهنمایی دکتر پویان شهابیان و مشاوره دکتر آتوسا مدیری در واحد تهران مرکز دانشگاه آزاد اسلامی، انجام شده است.

*دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،

baharan.tonekaboni@gmail.com

** استادیار شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،

shahabian@iauctb.ac.ir (نویسنده مسئول)

*** استادیار شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،

ato.modiri@iauctb.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۷/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۱/۲

۱۳۴ بازشناسی و تحلیل تغییرات و تحولات اجتماعی - فرهنگی ...

بازشناسی تغییرات و تحولات فضاهای عمومی شهری تهران در عصر حاضر و بررسی و تحلیل مقوله‌های مرتبط با این فضاها پردازد. به نظر می‌رسد بزرگترین چالش این فضاها، نبود "تعادل و عدالت" در ابعاد مختلف است؛ این فضاها را نمی‌توان فضاهایی متعادل و عادلانه دانست زیرا هنوز به درجه نهایی از کیفیت، رضایت و مطلوبیت نرسیده‌اند. فضاهای عمومی شهری تهران دچار چالش‌های متعددی شده و در مرحله گذار قرار گرفته‌اند؛ نتوانسته‌اند خود را با شرایط جدید تطبیق دهند؛ در برقراری ارتباط با مخاطب دچار مشکل جدی هستند؛ با بستر و زمینه‌ای که در آن قرار دارند، بیگانه‌اند و قوانین و سیاست‌های حاکم متعادل و متناسبی ندارند.

واژه‌های کلیدی: فضای عمومی شهری، تهران، عصر حاضر، تغییرات، تحولات اجتماعی - فرهنگی

۱- مقدمه

مسئله افزایش روزافزون جمعیت و رشد و توسعه شهرها، به‌ویژه در کشورهای جهان سوم، و نتایج و پیامدهای اجتماعی آن که آثار خود را در بروز مشکلات مختلف شهری ظاهر ساخته است؛ بی‌شک، مهم‌ترین نگرانی دولت‌ها در آینده خواهد بود. (سرور و امینی، ۱۳۹۲: ۱۹) از آن‌جا که انسان موجودی اجتماعی است که برای برقراری تبادلات اجتماعی خود نیازمند ظرفی مکانی و کالبدی است، تجلی نیازهایش در شهر منجر به شکل‌گیری فضای عمومی شهری شده است که در آن، روابط و تعاملات اجتماعی شکل می‌گیرند. (مسعود لواسانی، ۱۳۹۳) لیکن روش‌های توسعه فعلی کارکردهای اجتماعی و فرهنگی فضای شهری را مختل کرده و در نتیجه کارکرد سنتی فضای شهر به‌عنوان محل ملاقات و تبادل آرای اجتماعی شهروندان کاهش یافته، مورد تهدید قرار گرفته و یا حذف شده است. (گل، ۱۳۹۴) بنابراین، به‌نظر می‌رسد فضاهای عمومی شهری به‌عنوان مهم‌ترین عرصه شکل‌گیری زندگی اجتماعی و عمومی در شهرها، نیازمند توجه بیشتر، بازشناسی و بررسی و تحلیل هستند، به‌گونه‌ای که ضمن شناخت ماهیت واقعی آن‌ها، باید به تحلیل کیفیات، ویژگی‌ها، تغییر و تحولات و همچنین مسائل، مشکلات و چالش‌های پیش رو نیز پرداخت؛ چرا که در غیر این صورت، امکان ارتقای کیفیت و تقویت ارتباط و تعامل مخاطبان با فضاها امکان‌پذیر نخواهد

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آتوسا مدیری ۱۳۵

بود. از این رو در پژوهش حاضر، پس از شناسایی اهداف و پرسش‌های پژوهش، انواع فضاهایی که در شهرها تعریف شده‌اند، به‌طور خلاصه ارائه و مفاهیم و ابعاد فضاهای عمومی و فضاهای عمومی شهری از دیدگاه نظریه‌پردازان و صاحب‌نظران این حوزه جمع‌بندی گردیده‌اند. در بخش بعد، به بررسی و تحلیل تغییرات و تحولات این فضاها در دوران‌های مختلف پرداخته شده، کیفیات، ویژگی‌ها، مسائل و چالش‌های آن‌ها تبیین گردیده و فضاهای عمومی شهری تهران بررسی و تحلیل شده‌اند. در این مرحله، تلاش می‌شود با بهره‌گیری از روش نظریه‌مبنایی و استفاده از تکنیک‌های اسنادی، مشاهده مشارکتی و مصاحبه عمیق، مفاهیم، مقوله‌های فرعی، اصلی و هسته‌شناسایی و بر مبنای نوع هر یک (شرایطی، تعاملی، پیامدی و یا ترکیبی) با یکدیگر مرتبط شده و مدل و نظریه مبنایی شکل گیرد. در این پژوهش، تلاش خواهد شد که به پرسش‌های ذیل پاسخ گفته شود:

الف) فضاهایی که امروزه در تهران به‌عنوان فضای عمومی شهری مورد استفاده مراجعه‌کنندگان قرار می‌گیرند، چه ویژگی‌هایی دارند؟

ب) فضاهای عمومی شهری تهران در طول زمان چه تغییرات و تحولاتی را داشته و با چه چالش‌هایی روبرو هستند؟

در همین راستا اهدافی که در پژوهش حاضر دنبال می‌شوند، عبارتند از:

الف) شناسایی و تبیین ویژگی‌های فضاهایی که امروزه در تهران به‌عنوان فضای عمومی مورد استفاده قرار می‌گیرند

ب) شناخت تغییرات و تحولات و چالش‌های اخیر در فضاهای عمومی شهری تهران
پژوهش حاضر به لحاظ نوع، پژوهش "بنیادی" محسوب می‌گردد و استراتژی آن از نوع "استقرایی" است.^۱ در این پژوهش به منظور نیل به اهداف و پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش، از روش "نظریه‌مبنایی" در حوزه پژوهش با "رویکرد کیفی" استفاده خواهد شد. از دیدگاه کوربین و اشتراوس، این روش یک روش تحقیق کیفی است که به‌منظور دستیابی به چهار معیار: انطباق، قابلیت فهم، عمومیت و کنترل ابداع شده است. رویه‌ها طوری طراحی شده‌اند که دقت تحلیلی و قاطعیت را فراهم می‌کنند، خلاقیت نیز عامل مهمی است که به پژوهشگر کمک می‌کند تا در مورد داده‌ها سؤال‌هایی را مطرح کند و با مقایسه‌هایی، به آگاهی درباره پدیده و تنظیم نظری داده‌ها رسیده (Corbin & Strauss, 2015) و از طریق تحلیل عبارات و مفاهیم به شناسایی

۱۳۶ بازشناسی و تحلیل تغییرات و تحولات اجتماعی - فرهنگی ...

مقوله های فرعی، اصلی و هسته دست پیدا کند؛ به طوری که با ایجاد ارتباط میان آنها بتواند به نظریه مبنایی دست پیدا کند. می توان گفت مبنای اصلی دست یافتن به نظریه در این روش، مراحل مختلف کدگذاری است؛ حذف فاصل میان انواع کدگذاری تصنعی و غیرواقعی بوده و هر کدام از آنها الزاماً در مراحل جداگانه ای صورت نمی گیرند. (اشتراس و کوربین، ۱۳۹۰، ۵۸) نظریه مبنایی به - طور کلی از نظر پارادایمی و نظری بر اصول پارادایمی پارادایم تفسیرگرایی اجتماعی و برساختی - تفسیری استوار است؛ (محمدپور، ۱۳۹۲، ۳۱۶ و ۳۱۷) لیکن با توجه به این که این پژوهش بر مبنای یک گفتمان خاص انجام شده و در انتهای کار قرار است به نقد فضاهای عمومی شهری پرداخته شود و تعریف و گونه شناسی رویه ای در قالب هنجارها و باید و نبایدها نیز آورده شود، پارادایم پژوهش به طور کلی "تفسیری - انتقادی" خواهد بود.

۲- انواع فضا در شهرها

فضاهای خصوصی و فضاهای عمومی دو کفه ترازوی زندگی شهری هستند و باید بین آنها توازن و تعادل برقرار باشد. (Gehl, 2010) تفکیک فضای اجتماعی و فضاهای تحت تصرف ما به عرصه های عمومی و خصوصی یکی از مؤلفه های کلیدی است درباره این که اجتماع چگونه خود را سازماندهی می کند. این تفکیک بر روح و روان و تجربیات فرد تأثیر داشته، رفتار او را نظم می بخشد و ساختاری با دوام برای جوامع بشری بر پا می سازد. (مدنی پور، ۱۳۸۷: ۱۳) از جمع بندی دیدگاه های نظریه پردازان فضا، می توان فضاهای شهری را به سه دسته زیر تقسیم کرد: (مدنی پور، ۱۳۸۷: ۸۸)، (پاکزاد، ۱۳۹۵، ۷۷)، (Akkarercan, 2007)، (دانشپور و چرخچیان، ۱۳۸۶: ۱۹)، (بصیری مزدهی و خلیجی، ۱۳۸۹: ۳۸)، (محمدپور، ۱۳۹۳)، (راست بین و دیگران، ۱۳۹۱)

۱- فضای خصوصی: فضای خصوصی بخش انفرادی درون فضای اجتماعی است؛ بخشی که فرد برای کنترل استفاده انحصاری خود آن را محصور می کند و به صورت خصوصی توسط اشخاص تحت تصرف یا تملک و مورد استفاده قرار می گیرد.

۲- فضای نیمه عمومی - نیمه خصوصی / شبه عمومی: از دهه ۱۹۸۰ میلادی به بعد، در ساختار فضایی شهرها انواع ویژه ای از فضاهای عمومی پدید آمده اند که فضاهای عمومی خصوصی شده یا فضاهای نیمه عمومی نامیده می شوند. این فضاها توسط نهادهای

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آتوسا مدیری ۱۳۷

خصوصی ایجاد و تحت مالکیت و مدیریت آنها قرار دارند و برخلاف هدف اولیه دولت در تأسیس آنها، برای عموم در دسترس نیستند. اینها فضاهایی هستند که به علت محدودیت در هدف و کاربری آن، توسط گروهی خاص از افراد مورد استفاده قرار می‌گیرند.

۳- فضای عمومی: پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی انسان و تأمین فرصت‌های لازم در زمینه کسب تجارب اجتماعی وی، مستلزم وجود فضا و قرارگاه کالبدی است و فضای عمومی ظرفیتی عظیم در پاسخ به این جنبه از حیات انسان در جوامع شهری محسوب می‌شود؛ تا آنجا که می‌توان گفت شرط اصلی فضاهای عمومی این است که در آنها تعامل و مراوده اجتماعی صورت گیرد و عموم مردم به آن دسترسی فیزیکی و بصری داشته باشند. این فضاها به اندازه تاریخ زندگی انسان قدمت داشته و بخشی از جامعه هستند که می‌توان آن را در تمام جوامع انسانی اولیه به روشنی مشاهده کرد. می‌توان گفت فضاهای عمومی شهری، یکی از عناصر مهم ساختار فضایی شهرها هستند که نقش مهمی در کیفیت زندگی و رفاه افراد ساکن در شهرها دارند.^۴

در بررسی دیدگاه‌ها و تعاریف نظریه‌پردازان مختلف در خصوص فضای عمومی شهری، به نظر می‌رسد در تمامی دوران‌ها بحث‌های پیرامون فضاهای عمومی شهری تأکید بیشتری بر حوزه اجتماعی این فضاها داشته‌اند و تلاش شده است که به مسئله تعاملات و ارتباطات اجتماعی میان انسان‌ها در سنین، طبقات و فرهنگ‌های گوناگون با یکدیگر و با فضا پرداخته شود. لیکن تمامی فضاهای شهری در عصر حاضر مواجه با فرآیندهایی چون صنعتی شدن، مدرنیزاسیون و جهانی‌سازی شده و از اهداف اصلی خویش فاصله بسیاری گرفته‌اند. با بررسی برآیند تعاریف و مفاهیم مطرح‌شده در دوره‌های گوناگون و مقایسه آنها با آنچه امروزه به عنوان فضای عمومی در شهرها مورد استفاده عموم مردم قرار می‌گیرد، می‌توان نتیجه گرفت که این فضاها حتی در معیارهای اولیه نظیر ارتباط با استفاده‌کننده، شیوه دسترسی و نوع مدیریت در زمره فضاهای عمومی شهری قرار نمی‌گیرند و قابلیت ارتقای جوانب اجتماعی، فرهنگی و سیاسی زندگی انسان‌ها را نخواهند داشت. برخی از این فضاها با نگاه تک بعدی عمدتاً اقتصادی توسط برخی اشخاص یا نهادها به سرمایه‌گذاری در نقاط مختلف شهر پرداخته و با پرداختن به جذابیت‌های ظاهری، فضاهایی همگن را به

۱۳۸ بازشناسی و تحلیل تغییرات و تحولات اجتماعی - فرهنگی ...

تقلید از سایر کشورها به مردم تحمیل می‌کنند. این در حالی است که در برخی کشورها فضاهای عمومی شهری حقیقی نیز نتوانسته‌اند با حفظ رسالت خویش به رقابت با این - به اصطلاح - شبه-فضاهای عمومی بپردازند و رفته رفته در جوامع رنگ باخته‌اند. لیکن این بدین معنا نیست که هیچ-یک از فضاهای عمومی شهری موجود دارای ویژگی‌ها و معیارهای لازم نیستند؛ آنچه در این میان، مهم به نظر می‌رسد دست یافتن به تعریفی است که فضاهای عمومی شهری در عصر حاضر می-توانند داشته باشند نه صرفاً بیان ایده‌آلهایی که نظریه‌پردازان به آن پرداخته و می‌پردازند و شاید هیچ‌گاه به‌طور کامل در طول تاریخ تحقق پیدا نکرده‌اند.

۳- سیر تغییر و تحول تاریخی فضاهای عمومی شهری

به‌منظور بررسی تغییر و تحولات فضاهای عمومی شهری در طول زمان می‌توان دوران-های باستان، قرون وسطی، رنسانس و عصر حاضر را مدنظر قرار داد:

۳-۱- فضاهای عمومی شهری از دوران باستان تا پیش از عصر حاضر: آگورای یونان باستان یکی از معروف‌ترین فضاهای عمومی در تاریخ است که از آن به‌عنوان میدان عمومی شهر، محل گردهمایی مردم و بیش از آن به‌عنوان یک فضا برای بازار استفاده می‌شده است. (Glutz, 1965: 23) آگورا مکانی برای فعالیت‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی در کنار سایر فعالیت‌ها و ظرفی فراگیر برای زندگی اجتماعی شهر تلقی می‌شده است. (Lawrence & Tomlinson, 1996: 191) در شهرهای رومی، هسته اصلی شهر را فروم شکل می‌دهد که ترکیبی از آکروپولیس و آگورای یونانی بوده و شامل فضاهای باز، بسته و نیمه‌بسته با کارکردهای بازار، جلسات مذهبی، اتفاقات سیاسی، ورزشی و جلسات غیررسمی می‌شود. (Carr et al, 1993, 53) در قرون وسطی با وجود تخصصی شدن فضاها و جداسازی آن‌ها به لحاظ عملکردی، استفاده از فضای عمومی برای زندگی عمومی رونق داشت؛ میدان شهر با استفاده از فواره‌ها، یادبودها، مجسمه‌ها و دیگر آثار هنری تزیین شده و در جشن‌های عمومی، رژه و تبادل کالا و خدمات رسانی از آن بهره گرفته می‌شد. (Sitte, 1986: 151-4) اغلب تنها فضای عمومی در قرون وسطی، فضای عمومی برنامه‌ریزی شده جلوی کلیسا برای ورود و خروج جمعیت و بازارها بودند. (اشرفی و پوراحمد، ۱۳۹۴، ۱۵۵ به نقل از Webb, 1999, 40, 41)

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آتوسا مدیری ۱۳۹

(Saalman, 1968: 28) در قرون وسطی برای نخستین بار، بیشتر ساکنان شهر، آزاد بوده و "ساکن شهر" و "شهروند"، یک معنای واحد داشته‌اند. (Mumford, 1961, 316) می‌توان گفت در این دوران فضاهای عمومی برای جنبش‌های عمومی، اقدامات دولتی و مبادله کالا و خدمات مورد استفاده قرار می‌گرفتند؛ تا این‌که در چند قرن بعد، با وقوع انقلاب صنعتی، رشد مناطق شهری و اجرای اقدامات برنامه‌ریزی‌شده شهری آغاز گردید. (Lopes & Camanho, 2013, 755) برنامه‌ریزان و معماران حرفه‌ای که در مورد ساخت شهرها نظریه‌پردازی کرده‌اند، در نهایت به جنبش رنسانس منجر شدند؛ بدین ترتیب که طراحی شهر از شیوه رشد طبیعی خارج شده و به شکل یک اثر هنری مطرح گردید؛ کل شهر اثری بود که به صورت واحد و یکپارچه مشاهده و ساخته می‌شد. (Carmona et al., 2003-from: Gehl, 1996) عرصه عمومی در دوران رنسانس و باروک جلوه‌ای از دربار سلطنتی، قدرت رو به رشد حکومت سکولار و ظهور عصر خرد بود. (مدنی پور، ۱۳۸۷: ۲۲۹) فضاهای عمومی اولیه که در این دوره پدید آمدند، مکان‌های شهر-کانونی بودند که عناصر آگورا را منعکس می‌کردند. (Orum & Neal, 2010, 7) نمونه‌هایی از فضاهای شهری طراحی‌شده به شکل میدان‌ها و فضاهای جمعی عمومی، شبکه خیابان‌ها و معابر، توسعه شهرهای موجود و بازسازی برج و باروها و قلعه‌ها قابل توجه است. (Carmona et al., 2003-from: Kostof, 1991) به‌طور کلی فضاهای عمومی این دوران، طیفی متغیر از کاربردها از فعال تا کاملاً نمادین را در بر گرفته و به‌عنوان مکانی برای گردهمایی عمومی، ملاقات و گفتگوی افراد و به بیانی دیگر مکان مبادله عقاید؛ پرسه‌زنی و تماشا کردن، انجام فعالیت‌های اجتماعی از طریق نمایش باشکوه لباس و رفتار، اعتراض و مقاومت و گاهی کارکردهای نمادین و اهداف تشریفاتی عمل می‌کنند. (اشرفی و پوراحمد، ۱۳۹۴، ۱۶۲)^۵

۳-۲- فضاهای عمومی شهری در عصر حاضر؛ کیفیت، ویژگی‌ها و چالش‌ها: از دیدگاه

سنت در اواخر قرن ۱۷ تقابل خصوصی و عمومی کم‌رنگ می‌شود. در اوایل قرن ۱۸ در پاریس و لندن احساس انسانی که عمومی بود و مکانی که در بیرون و در حوزه عمومی قرار داشت، گسترش یافت. با گذشت زمان، واژه عمومی معنای مدرن پیدا کرد: قلمرو عمومی آشنایان و غریبه‌ها، شامل طیف گسترده‌ای از افراد مختلف و نه فقط به معنای زندگی اجتماعی جدا از قلمرو خانواده و

۱۴۰ بازشناسی و تحلیل تغییرات و تحولات اجتماعی - فرهنگی ...

دوستان نزدیک محسوب می‌شده است. (Sennett, 1977, 16,17) مفهوم فضای عمومی که امروز به‌کار گرفته می‌شود، ریشه در مفاهیم مدرن که از قرن هجدهم ظهور پیدا کرده‌اند، داشته و جامعه را به‌عنوان قلمرویی برای انعقاد ارتباط بین غریبه‌ها قلمداد می‌کند. (مدنی‌پور، ۱۳۸۷: ۲۶۴) در قرن نوزدهم با رشد شهرنشینی و سرمایه‌داری، مقیاس و سرعت تحولات شهری تغییر کرد؛ محدودیت‌های ساخت‌وساز از بین رفت و مقیاس تغییرات محیط با توسعه صنعت و بهره‌گیری از مصالح و روش‌های جدید ساخت‌وساز دچار تحول شد. در این شرایط، مدرنیسم و نوگرایی در معماری و برنامه‌ریزی شهری پایان قرن نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم شکل می‌گیرد. (Carmona et al, 2003) در ابتدای قرن بیستم با رشد جنبش‌ها و اندیشه‌های گوناگون، تلقی از مفهوم فضای شهری دستخوش دگرگونی شد. (مسعود لوسانی، ۱۳۹۳) فضاهای عمومی در شهرهای اروپایی تا قبل از دهه ۱۹۸۰ میلادی، نقش‌های مختلفی شامل نقش‌های کالبدی، اکولوژیکی، روانشناسی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، نمادین و زیبایی‌شناختی را ایفا می‌کردند که این نقش‌ها و ویژگی‌ها از این دهه به بعد دچار تحول شده است. (Akkarercan, 2007) در شهرها تحولات بسیاری صورت گرفته و فضای عمومی بسیاری از عملکردهای خود را در زندگی اجتماعی انسان از دست داده است؛ امروزه فضای عمومی از دورانی که به علت تمرکز اجتماعی در شهرها اهمیت آن روز به روز بیشتر می‌شد، به دورانی که مکان‌ها و فعالیت‌ها از الگوهای فضایی پراکنده‌تری پیروی می‌کنند، در حال تحول است. (Madanipour, 1999) با رشد شهرها و گسترش شبکه‌های ارتباطی مستقل از کنترل حاکمان، مکان‌ها به‌عنوان محل ملاقات غریبه‌ها گسترش یافتند. در این دوران شکل‌گیری پارک‌های شهری بزرگ و خیابان‌هایی با هدف پیاده‌روی و پرسه‌زنی، تبدیل قهوه‌خانه‌ها، کافه‌ها و مسافرخانه‌ها به مراکز اجتماعی، باز شدن تئاترها و اپراها به روی عموم مردم، تسری تفریحات شهری از بخش کوچکی از جامعه به طیف گسترده‌ای از جامعه و گسترش اجتماع‌پذیری در اقشار مختلف اتفاق افتاد؛ بدین ترتیب الگوهای از تعاملات اجتماعی رشد پیدا کردند که مناسب برای ایجاد ارتباط میان غریبه‌ها بوده، به ارگان خاصی وابستگی نداشته و تحت کنترل انحصاری دولت نیز نبودند. (Sennett, 1977, 17, 18) در این شرایط، شکل اجتماعی و فضایی شهر نیز در طول تاریخ دگرگون شده، توجه و تمرکز فعالیت در شهرها از بخشی به بخش دیگر منتقل شده، فضای عمومی به تدریج اهمیت خود را از دست داده و فراموش می‌شود. (مدنی‌پور، ۱۳۸۷) کرمونا (۲۰۱۰) معتقد است از آن‌جا که فضاهای عمومی شهری، جامعه را و جامعه نیز

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آتوسا مدیری ۱۴۱

فضاهای عمومی شهری را شکل می‌دهند، ماهیت آن‌ها به‌طور مستقیم تحت تأثیر زمینه‌های اجتماعی-اقتصادی و فضایی پیچیده‌ای است که در آن تولید می‌شوند. اغلب مطالعات پژوهشی به همگن‌سازی فضای عمومی، افول فیزیکی آن و گرایش‌های موجود در حوزه‌های خصوصی‌سازی، تجاری‌سازی و انحصارسازی اشاره دارند. می‌توان یقین داشت که در این عصر، تکاملی در فضای عمومی تجربه شده که آن را در حال سازش پیدا کردن با موانع و فشارهای جهانی و محلی - که تا قبل از آن، فضای عمومی مجبور به مواجهه با آن‌ها نبود- قرار داده و همین امر فشارهای بسیار زیادی را بر تجربه محلی آن فضا وارد کرده است. محیط‌های شهری در سال‌های اخیر به‌طور چشمگیری تغییر کرده‌اند؛ از اهمیت مکان کاسته شده است و این امر به‌دلیل تغییر شیوه حمل‌ونقل و نحوه ارتباط بین مکان‌های جغرافیایی صورت گرفته است. سرعت جهانی شدن و تحولاتی نظیر آن افزایش یافته و پیشرفت‌های به‌دست آمده در زمینه ارتباطات الکترونیک، حرکت فیزیکی انسان-ها را غیر ضروری ساخته است. (Carmona et al, 2003)

فضاهای عمومی جدید تجاری شده‌اند؛ فروش خیابان‌های عمومی توسط نهادهای عمومی به‌منظور افزایش منابع مالی، نمونه‌ای از خصوصی شدن و تجاری شدن فضاهای عمومی است. ایجاد فضاهای عمومی منحصر به فرد و مرفه، جهت افزایش موفقیت مجتمع‌های سرگرمی-تفریحی، اداری، مسکونی و تجاری و فضاهای عمومی مانند بوستان‌های موضوعی، مراکز خرید منطقه‌ای و کلان -که به‌منظور حفظ مراجعه‌کنندگان و افزایش مصرف طراحی شده‌اند- نمونه‌هایی از تجاری شدن و کالایی شدن فضاهای عمومی هستند. خصوصی کردن، کالایی کردن و تجاری کردن فضاهای عمومی، کنترل را بر فضاهای عمومی افزایش داده و در نتیجه، منجر به عدم هماهنگی بین نقش‌های آن‌ها و تأکید بر نقش‌های اقتصادی، نمادین و زیبایی‌شناختی می‌شود. (Akkarercan, 2007) اسکات لث (جامعه‌شناس انگلیسی) به بررسی و تحلیل شهرهای بزرگ مدرن و پسامدرن امروز پرداخته و تغییراتی را که در سازمان فضای عمومی سبب می‌شوند، در موارد زیر خلاصه می‌کند: (مه‌دیزاده، ۱۳۹۲، ۲۶)

۱. توسعه پهنه‌های تجاری متمایز

۲. تغییر شکل روابط اجتماعی

۱۴۲ بازشناسی و تحلیل تغییرات و تحولات اجتماعی - فرهنگی ...

۳. مرکزیت نوین شبکه راه ها

۴. گسترش الگوی شطرنجی

۵. سازماندهی فضاهای عمومی

از سوی دیگر، نمونه‌های بسیاری نیز وجود دارند که نشان می‌دهند فضای عمومی به تدریج به بسیاری از جاه‌طلبی‌های بلندپروازانه‌ای که اکثر مطالعات برای آن‌ها در نظر دارند، دست می‌یابند: مکانی برای مردم‌سالاری، تبادلات فرهنگی و اجتماعی و آسایش کامل به همراه خلاقیت‌های طراحی. شیوه‌های مدیریتی به‌طور حتم نقش کلیدی در هر یک از تجربیات فضایی متضاد و عوامل وابسته به آن داشته و تأثیر مثبت یا منفی ناشی از چشم‌انداز پیچیده فضاهای عمومی را به همراه دارد. نقش‌ها و مسئولیت‌های مدیریتی، در این فضاها سهیم بوده و قطعاً با آن‌ها در ارتباط هستند. به‌طور کلی، گسترش روندهای جهانی‌سازی، فرهنگ غالب و نبود حس تعلق به مکان از آثار قابل توجه در فضاهای عمومی شهری این عصر است. در نهایت می‌توان با اطمینان گفت تکاملی در فضای عمومی تجربه کرده‌ایم که در حال سازش یافتن با موانع و فشارهای جهانی و محلی است که فضای عمومی با بسیاری از آن‌ها پیش‌تر مجبور به رویارویی نبود و همین امر اغلب فشارهای بسیار زیادی را بر تجربه محلی آن فضا اعمال نموده است. (Carmona et al., 2003, 101,) (102) (Carmona, 2010)^۶

۴- فضاهای عمومی شهری در تهران

تهران شهری است با تاریخ چندهزارساله که به عقیده برخی از تاریخ‌شناسان، قدمت آن به هزاره‌های پنجم تا هفتم قبل از میلاد بازمی‌گردد. (مهدوی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۴، ۱۱) تهران به‌عنوان مرکز سیاسی کشور، بیش از یک شهر بزرگ و پرجمعیت است که رشد ناموزون و نامتعادل و تنوع قومی و مهاجرپذیری گسترده، وجه ممیزه آن از دیگر شهرهای بزرگ کشور است. تراکم سرمایه‌های فرهنگی و خرده‌فرهنگی، تراکم سرمایه‌های اقتصادی، سیاسی و نمادین، تحرک و رقابت اجتماعی بالا، تنوع سبک‌های زندگی و بسیاری از ویژگی‌های دیگر، معنای فرهنگی تهران را به مثابه فضا و مکانی زیسته در ذهن ساکنان و غیر ساکنان آن بسیار متمایز می‌سازد. (آذری، ۱۳۹۲، ۹) شناخت تهران مستلزم دانستن نقش تاریخی- فرهنگی آن در مقیاس جهان و تحولات جهانی و درک مقیاس

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آنوسا مدیری ۱۴۳

واقعی زندگی اهالی این شهر است. (بهشتی، ۱۳۹۵، ۴۷ و ۴۸) به دست آوردن تصویر منسجم و خاطره‌انگیز از تهران مستلزم فهم تاریخ، جغرافیا، زمین‌شناسی، مردم‌شناسی و ارتباطات این شهر است که همگی در قالب یک تصور منسجم و واحد به هم بافته شده باشند و مستلزم به‌جا آوردن زندگی به‌گونه‌ای است که در پیاده‌روهای این شهر در جریان است. (بهشتی، ۱۳۹۵، ۴۸) شهر مدرن در عناصری چون بازار، خیابان و میدان خود را نمایش می‌دهد. (حبیبی، ۱۳۹۳، ۳۲) اندیشه‌های نو و نوپردازانه به دنبال گسست تاریخی از انسان گذشته، شخصیت انسان مدرن را به‌عنوان یکی از دو شخصیت اصلی قصه شهر تهران تعریف می‌کند؛ انسانی که با گسست از جایگاه کهن و تاریخی‌اش همه چیز را مبنای ادراک، خرد و منافع خود بازتعریف و در نتیجه ارزش‌ها، هنجارها و حتی نظام اخلاقی جدیدی را مطالبه می‌کند. (حبیبی، ۱۳۹۳، ۱۵) مشکلات و نارسایی‌ها چون کمبود فضاهای عمومی شهری در بیشتر نواحی شهر بزرگ تهران و توزیع ناعادلانه آن نیز عامل کاهش کیفیت زندگی افراد ساکن در این شهر است. (محمودپور، ۱۳۹۳، ۷) فضاهای شهری نه فقط نقشی مهم در ارتقای کیفیت محیط شهری دارند، بلکه نقشی مهم و سرنوشت‌ساز در سلامت جسم و روان مردمی که در شهرها زندگی می‌کنند، دارند. اهمیت و حساس بودن موضوع زمانی بیشتر می‌گردد که موضوع به بزرگ‌شهرهایی چون تهران مربوط می‌شود که افزون بر جنبه‌های مثبت خود دارای گستره‌ای از مشکلات پیچیده و متنوع در انواع مختلف رفتاری، جسمی و روانی مرتبط با افراد ساکن در نواحی مختلف این بزرگ‌شهر در گروه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مختلف است. (محمودپور، ۱۳۹۳، ۷)

ظهور عناصری چون سینما، کافه، اتومبیل، خیابان، پارکینگ، میدان، بلوار، حضور محله‌های بدنام در شهر، شکست ارزش‌های سنتی و شکل‌گیری فضاهای تازه در شهر، تقابل ارزش‌ها و اعتقادات، تبدیل شهر به محلی برای تفریح، گشت‌وگذار و پرسه‌زنی بی هدف از جمله تحولاتی است که در این سال‌ها در تهران شکل می‌گیرد. (حبیبی، ۱۳۹۳) امروزه نباید منتظر بود تا عرصه عمومی تنها در فضاهای عمومی سنتی مانند خیابان‌ها، میدان‌ها، پلازاها و موارد مشابه شکل بگیرد؛ بلکه حوزه عمومی جدید نه فقط در مکان معمول شهر، بلکه معمولاً در داخل یا اطراف فضاهای میانی نیز استقرار می‌یابد؛ در این مکان‌ها ساکنان جهان‌های مختلف شهر با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند. (Hajer & Reijndrop, 2001, 128) فضاهای تجاری شهر تهران پس از چندین دوره، تحولات گسترده و پیدایش فرم‌های جدید کالبدی و فضاهای نوین زندگی، هم‌زمان با

۱۴۴ بازشناسی و تحلیل تغییرات و تحولات اجتماعی - فرهنگی ...

تشدید فرآیندهای ظهور فضاهای تجاری جدید و افول مراکز قدیمی خرید، پا به جهانی متفاوت می‌گذارد. فضاهای تجاری جدید، این بار در خارج از شهر تهران امتداد می‌یابد. تصویر ذهنی خرید، بر عمل خرید و لذت خرید، بر منفعت خرید فائق می‌آید و نامکان خرید در شهر تهران شکل می‌گیرد. (آذری، ۱۳۹۲، ۱۴۵)

با این که زمان زیادی از شهر شدن تهران نمی‌گذرد، این شهر دچار تغییرات و دگرگونی‌های بسیار زیادی شده است. رضاخان پرچمدار نوگرایی و دگرگونی سازمان زیست و تولید، در اولین برخورد، دگرگونی شهر تهران را در رأس برنامه‌های خود قرار داد. بنابراین، روند مدرنیزاسیون در دوران پهلوی از ساخت‌وساز ساختمان‌های اداری و فروشگاه‌های بزرگ برای خرید تا زندگی آپارتمانی افراد شروع شد. (مهدوی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۴ به نقل از یوسفی، ۱۳۸۱) اقدامات نوآورانه (مدرنیستی) در دهه اول قرن چهاردهم به شهر مدرن چهره می‌بخشد. همان‌گونه که دولت مدرن را نیز معنا می‌کند. شهر مدرنیزه (نوپرداز) تعریف می‌شود و رفتارها و هنجارهای شهری دگرگون و تصور از شهر متفاوت می‌شود. (حبیبی، ۱۳۹۳) تهران امروز را بدون توجه به پدیده‌های مدرن آن نمی‌توان شناخت، تجربه زندگی در تهران، همان تجربه مدرنیته است که اصطلاح و ایده‌های الهام گرفته از مارشال برمن است، با این ویژگی که در هر مکان و زمان جغرافیایی - تاریخی، بی‌مانند و ویژه است. (آذری، ۱۳۹۲، ۱۸ و ۱۹) بعد از آن، از دهه ۶۰ به بعد رشد پست‌مدرنیستی در شهرسازی تهران مشاهده می‌گردد اما نه به‌طور منسجم، بلکه تنها نشانه‌های شهرسازی پست‌مدرن فقط به‌صورت لکه‌هایی در معماری ساختمان‌های تهران دیده می‌شود؛ چراکه یکی از موارد بسیار مهم در شهرسازی پست‌مدرن، سازماندهی فضایی مناسب با فضای اجتماعی و فرهنگ و سنتی شهر است، در حالی که در تهران هنوز نمودی از این تغییرات پدید نیامده است. بنابراین، دیده می‌شود که تغییرات ایجاد شده در شهر تهران باعث یک روند مدرنیزاسیون و پست‌مدرنیزاسیون شده است؛ یعنی شکل سنتی تهران کم‌کم در حال از بین رفتن است. منظور از شکل سنتی تهران این است که بسیاری از نشانه‌های شهری تهران که مردم با آن مانوس بوده‌اند در حال نابودی است. (مهدوی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۴) بر این اساس، مفهومی جدید از شخصیت شهر تهران نمایان می‌شود: شهر به‌عنوان مکان تقابل‌ها: تقابل شهر جدید با شهر قدیم، نظم هندسی جدید در تقابل با نظم قدیم، باورهای جدید در مقابل باورهای قدیم، شهر در تقابل با حومه و ارزش‌ها و هنجارهای جامعه روستایی، خیابان جدید در تقابل با گذرگاه‌های قدیم، انقطاع و گسست در تقابل

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آتوسا مدیری ۱۴۵

با تداوم، انسان متجدد در تقابل با انسان سنتی و ... (حبیبی، ۱۳۹۳) می‌توان گفت در پیوند میان فضا و زمان، تحولات و تغییرات فضاهای شهری، بیانگر نوع و میزان تأثیرگذاری اندیشه‌های مدرنیستی در شهر تهران تلقی می‌شود. بر این مبنا، تهران از زمانی که تبدیل به یک شهر می‌شود، بستر تاریخی تحولاتی قرار می‌گیرد که امکان روی دادن مدرنیته و تجربه همگانی آن را فراهم می‌کند. بدین ترتیب، روایت‌های ممتد از کالبد و کاربرد فضاهای شهری در چند دوره منقطع تاریخی می‌تواند گونه‌ای از تاریخ‌نگاری فضایی باشد؛ تاریخی که اساساً توسط فضاهای شهری روایت می‌شود و حافظه جمعی یک مکان، با گذشت زمان آن را به خاطر می‌سپارد. (آذری، ۱۳۹۲، ۱۴)

۵- یافته‌ها و نتایج پژوهش

جامعه مورد مطالعه در این پژوهش از یک سو کلیه فضاهایی را شامل می‌شود که امروزه در کلاشهر تهران -به تفکیک سه منطقه شمال، جنوب و مرکز شهر-^۷ به‌عنوان فضای عمومی مورد استفاده قرار می‌گیرند. در پژوهش حاضر، علاوه بر مشاهده مشارکتی فضاهای عمومی شهری که بیشتر مورد استفاده شهروندان قرار می‌گیرند، با ۲۱ نفر از ساکنان شهر تهران به تفکیک سه منطقه بالا، وسط و پایین‌شهر مصاحبه عمیق و باز و در برخی موارد نیمه‌ساخت یافته انجام شده است. از طریق استخراج و تحلیل مقوله‌ها می‌توان دریافت مخاطبان فضاهای عمومی شهری تهران چه دریافتی از ماهیت، کیفیات، ویژگی‌ها، تغییرات و تحولات، مسائل و چالش‌های این فضاها داشته و توقع و انتظارات آن‌ها در ارتباط با فضاهای عمومی شهری تهران چیست. به نظر می‌رسد برای این - که تمامی مفاهیم و مقولات استخراج شده تحت پوشش یک مقوله کلی قرار داده شود، می‌توان مقوله هسته را تحت عنوان "تعالد و عدالت در فضاهای عمومی شهری" نامگذاری کرد. به بیان دیگر زمانی که در فضاهای عمومی شهری تهران در تمامی زمینه‌ها و ابعاد کالبدی، اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و ... تعادل، هماهنگی و عدالت برقرار باشد، می‌توان گفت که در حقیقت تمامی یازده مقوله شرح داده شده، تحقق یافته‌اند. از آن‌جا که این مقوله تعریف و مفهوم بسیار گسترده‌ای دارد، می‌توان آن را در راستای سایر مقولات استخراج شده زیر، شرح و بسط داد:

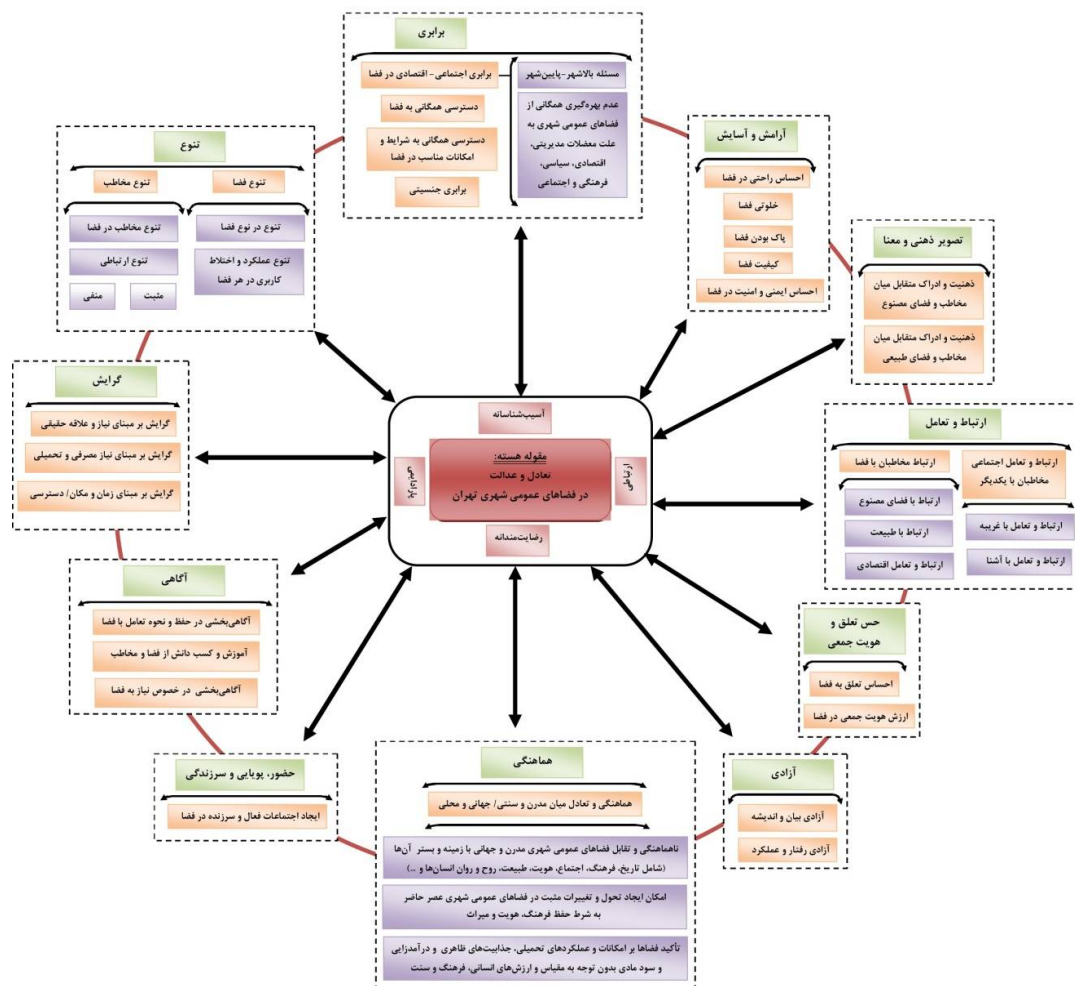
۱. **برابری:** مقوله "تعالد و عدالت" و "برابری" با یکدیگر ارتباط تنگاتنگی داشته و حتی در برخی موارد می‌توانند جایگزین یکدیگر شده و معادل هم به کار روند. فضایی که در

- ابعاد اجتماعی - اقتصادی و دسترسی برای مخاطبانش برابری ایجاد کند، فضایی متعادل و عادلانه خواهد بود.
۲. آرامش و آسایش: زمانی که فضای عمومی شهری راحت، خلوت، پاک، باکیفیت و ایمن باشد و در یک کلام "آسایش جسمی" و "آرامش روحی" برای استفاده‌کنندگان فراهم کند، به تعادل و عدالت در این زمینه دست یافته است.
۳. تنوع: همان‌گونه که پیش‌تر شرح آن رفت، فضاهای عمومی شهری باید در دو بعد متنوع باشند: اول؛ تنوع فضایی (تنوع در نوع و عملکرد) و دوم؛ تنوع مخاطب (تنوع در انواع مخاطب و تنوع ارتباطی). فضایی متعادل و عادلانه است که در تمامی زمینه‌های مطرح‌شده پاسخگوی تنوع موردنیاز باشد.
۴. ارتباط و تعامل: در بحث ارتباطات و تعاملات، فضایی موفق است که با برقراری عدالت و تعادل در دو سطح ارتباط و تعامل مخاطبان با یکدیگر (غریبه و آشنا) و ارتباط مخاطبان با فضا (فضای مصنوع و طبیعی و همچنین ارتباط تجاری) بتواند تمامی انواع ارتباط را برای همه مردم فراهم کند.
۵. تصویر ذهنی و معنا: یکی از مباحثی که فضاهای عمومی شهری باید بدان دست پیدا کنند تا بتوان آن‌ها را فضاهای متعادل و عادلانه دانست، ایجاد ارتباط و درک متقابل با ذهن استفاده‌کننده و معنادار کردن فضاهای طبیعی و مصنوع برای اوست.
۶. گرایش: با توجه به این‌که افراد مختلف در جوامع شهری گرایش‌های متنوع داشته و فضاها نیز بر مبنای انواع مختلف گرایش (نیاز و علاقه حقیقی، نیاز مصرفی و تحمیلی، دسترسی/ زمان و مکان) با شهروندان ارتباط برقرار می‌کنند، فضاهای عمومی شهری باید در پاسخگویی به انواع گرایش‌ها متعادل و عادل باشند.
۷. آگاهی: فضاهای عمومی شهری متعادل و عادلانه فضاهایی هستند که بتوانند به یکی از مهم‌ترین رسالت‌های فضای عمومی یعنی آگاهی‌بخشی در سه زمینه آگاهی در راستای نحوه تعامل و حفظ فضا، آموزش و کسب دانش و آگاهی در خصوص نیاز به فضا دست یابند.

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آتوسا مدیری ۱۴۷

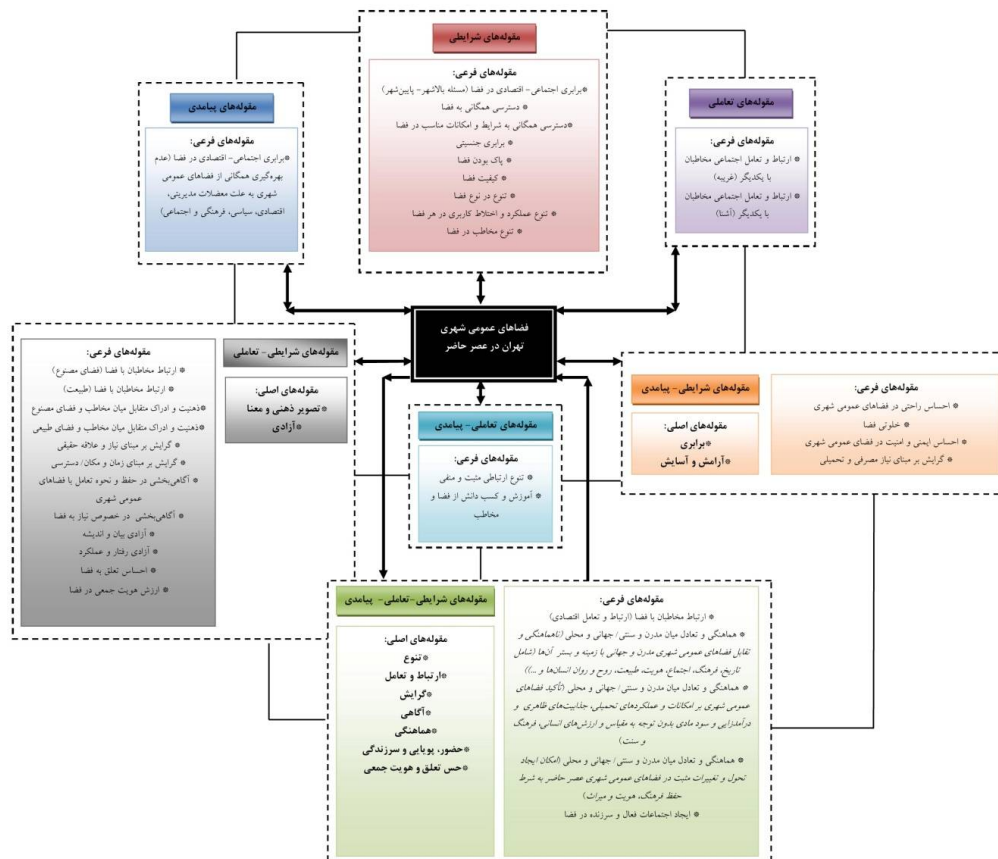
۸. **حس تعلق و هویت جمعی:** ارتباط و تعامل مخاطب با فضای عمومی شهری در صورتی ارزشمند، متعادل و عادلانه خواهد بود که فضا توانسته باشد در ارتباط با فرد و جامعه احساس تعلق و هویت جمعی ایجاد کند.
۹. **هماهنگی:** این مقوله نیز با مقوله هسته (تعادل و عدالت) به‌ویژه از بعد پارادایمی ارتباط بسیار نزدیکی دارد. فضایی که بتواند میان مفاهیم و فرآیندهای مدرن و سنتی و همچنین جهانی و محلی، تعادل، هماهنگی و عدالت ایجاد کند، توانسته است با مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر تغییرات عصر حاضر در جهت مثبت و مفید همراه شود.
۱۰. **آزادی:** یکی از مظاهر عدالت در جوامع، وجود آزادی در فضاهای عمومی در دو بعد "بیان و اندیشه" و "رفتار و عملکرد" است. بنابراین، جهت دست یافتن به تعادل، می‌بایست میان این مفهوم (آزادی) و کنترل فضاها هماهنگی و توازن ایجاد شود.
۱۱. **حضور، پویایی و سرزندگی:** در نهایت می‌توان گفت فضای عمومی شهری که حقیقتاً متعادل و عادلانه باشد، باید بتواند برای مردم فضایی را سرشار از فعالیت، شادی و نشاط، نوآوری و خلاقیت، تفریح و سرگرمی و به‌طور کلی فضایی حضورپذیر، پویا و سرزنده ایجاد کند.

در نمودار شماره ۱ تمامی مقوله‌های فرعی و زیرمقوله‌ها و ارتباط آن‌ها با مقوله هسته نشان داده شده است. لازم به ذکر است که مقوله هسته یعنی تعادل و عدالت در فضاهای عمومی شهری دارای چهار بعد آسیب‌شناسانه، رضایتمندانه، ارتباطی و پارادایمی است که نشان‌دهنده این است که از چه دیدگاهی به ارتباط بین مقولات با یکدیگر در فضاهای عمومی شهری تهران پرداخته شده است. نمودار شماره ۲ نیز نمایش‌دهنده نوع مقوله‌ها (شرایطی، تعاملی، پیامدی و یا ترکیبی از این انواع) و چگونگی ارتباط آن‌ها با پدیده اصلی مورد پژوهش یعنی فضاهای عمومی شهری تهران در عصر حاضر است.

نمودار ۱- نمایش مقوله‌های فرعی، اصلی و هسته در فضاهای عمومی شهری تهران در

عصر حاضر

نمودار ۲- نمابر انواع مقوله‌های اصلی و فرعی در ارتباط با فضاهای عمومی شهری تهران در عصر حاضر

۶- نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

از آنجا که فضاهای عمومی شهری امروز در معرض تحولات گسترده و جهانی قرار گرفته و در نتیجه دچار مسائل و مشکلاتی شده‌اند، فضاهای عمومی شهری قدیم با قرار گرفتن در جریان این دگرگونی‌ها، بعضاً ماهیت و عملکرد جدید پیدا کرده و یا دچار مشکلات ناشی از دوران گذار شده‌اند؛ از سوی دیگر فضاهای عمومی شهری جدیدی مانند مال‌ها، پارک‌های موضوعی و ... پدید آمده‌اند که به لحاظ تئوری فاصله زیادی با تعاریف کلاسیک دارند. به نظر می‌رسد در تمامی

دوران‌ها، بحث‌های مربوط به فضاهای عمومی شهری تأکید بیشتری بر حوزه اجتماعی این فضاها داشته و تلاش کرده‌اند به مسئله تعاملات و ارتباطات اجتماعی میان انسان‌ها در سنین، طبقات و فرهنگ‌های گوناگون با یکدیگر و با فضا پردازند. لیکن تمامی فضاهای شهری در عصر حاضر مواجه با فرآیندهایی چون صنعتی شدن، مدرنیزاسیون و جهانی‌سازی شده و از اهداف اصلی خویش فاصله بسیاری گرفته‌اند. با بررسی برآیند تعاریف و مفاهیم مطرح‌شده در دوره‌های گوناگون و مقایسه آن‌ها با آنچه امروزه به‌عنوان فضای عمومی در شهرها مورد استفاده عموم مردم قرار می‌گیرد، می‌توان نتیجه گرفت که این فضاها حتی در معیارهای اولیه نظیر ارتباط با شهروندان، شیوه دسترسی و نوع مدیریت در زمره فضاهای عمومی شهری قرار نمی‌گیرند و توانایی ارتقای جوانب اجتماعی، فرهنگی و سیاسی زندگی انسان‌ها را نخواهند داشت. برخی از این فضاها با نگاه تک بعدی که عمدتاً اقتصادی است، توسط برخی اشخاص یا نهادها به سرمایه‌گذاری در نقاط مختلف شهر پرداخته و با تمرکز بر جذابیت‌های ظاهری، فضاهایی همگن را به تقلید از سایر کشورها به مردم تحمیل می‌کنند. این در حالی است که در برخی کشورها فضاهای عمومی شهری حقیقی نیز نتوانسته‌اند با حفظ رسالت خویش به رقابت با این - به اصطلاح - شبه‌فضاهای عمومی پردازند و رفته رفته در جوامع رنگ باخته‌اند. در فضاهای عمومی شهری عصر حاضر، مفهوم جامعه، آن‌گونه که باید، در ارتباط افراد با یکدیگر و با فضا شکل نگرفته است. شاید دلیل اصلی آن را بتوان در بعد قرارداد (حقوق و مسئولیت‌ها) و شیوه کنترل و مدیریت فضاها دانست که تحت کنترل پارادایم‌هایی چون مدرنیزاسیون و جهانی‌سازی و همچنین عوامل گوناگون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قرار گرفته و نتوانسته‌اند در شهرها فضاهای عمومی حقیقی را ایجاد و مدیریت کنند. لیکن این بدین معنا نیست که هیچ‌یک از فضاهای عمومی شهری موجود دارای ویژگی‌ها و معیارهای لازم نیستند؛ آنچه در این میان مهم به نظر می‌رسد دست یافتن به تعریفی است که فضاهای عمومی شهری در عصر حاضر می‌توانند داشته باشند نه صرفاً بیان ایده‌آلهایی که نظریه-پردازان به آن پرداخته و می‌پردازند و شاید هیچ‌گاه به‌طور کامل در طول تاریخ تحقق پیدا نکرده‌اند. لذا می‌توان تعریف و تحلیل زیر را با دیدگاه انتقادی برای فضاهای عمومی شهری تهران امروز در نظر گرفت:

فضاهای عمومی شهری تهران امروز فضاهایی هستند که در اثر عوامل گوناگون دچار مسائل و مشکلات متعددی شده‌اند و به‌نوعی در مرحله گذار قرار گرفته‌اند؛ این فضاها هنوز

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آتوسا مدیری ۱۵۱

نتونسته‌اند خود را با شرایط جدید تطبیق دهند؛ به طوری که در برقراری ارتباط با مخاطب دچار مشکل جدی هستند، با بستر و زمینه‌ای که در آن قرار دارند، بیگانه‌اند و قوانین و سیاست‌های حاکم متعادل و متناسبی ندارند. به طور کلی به رغم آن‌که ممکن است انواع گوناگونی از جمله فضاهای سبز، پارک‌ها، خیابان‌ها، میدان‌ها و ... را در برگیرند، لیکن هنوز طبقه‌بندی منسجم و هماهنگی نداشته و نتوانسته‌اند پاسخگوی نیازهای انسان در ابعاد مختلف زندگی باشند. فضاهای عمومی شهری تهران امروز از جهت کالبدی و فیزیکی با تکرار الگوهای سایر کشورها بدون توجه به بستر و زمینه خود، شانس خود برای تبدیل به فضایی که بتواند با مخاطب خود ارتباطی دائمی برقرار کند از دست داده‌اند. این فضاها نتوانسته‌اند آن‌گونه که باید ارتباطات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی را در جامعه شکل داده و تقویت کنند. شیوه مدیریت و کنترل و نظارت ناهماهنگ و نامتناسب با برخی انواع فضای عمومی باعث شده است که مطلوبیت کافی نداشته باشند. گسترش اقتصاد سرمایه‌داری و بازار آزاد باعث شکل‌گیری فضاهایی تجاری‌سازی شده با الگوهایی تکراری و وابسته به مالکیت خصوصی گردیده که به دلیل عدم هماهنگی با اهداف فضاهای عمومی شهری، مشکلات جدی در موفقیت این فضاها ایجاد کرده است. می‌توان گفت در عصر حاضر، بزرگترین چالشی که در این فضاها وجود دارد، نبود "تعادل و عدالت" در ابعاد و مقوله‌های گوناگون است. فضاهای عمومی شهری تهران را نمی‌توان فضاهایی "متعادل" و "عادلانه" دانست؛ زیرا فضایی که هنوز به درجه‌هایی از کیفیت، رضایت و مطلوبیت نرسیده است، نمی‌تواند فضایی در نظر گرفته شود که در همه جوانب و مقوله‌ها "تعادل و عدالت" را برقرار کرده باشد. البته بحث در این خصوص نسبی بوده و نمی‌توان در دنیای واقعیت فضایی را یافت که از هر لحاظ کاملاً ایده‌آل به نظر آید. در مورد فضاهای عمومی تهران نیز همان‌گونه که در بخش مربوط به هر مقوله شرح آن رفت، ضعف‌های بسیاری وجود دارد که با تلاش برای متعادل و عادلانه کردن فضا در زمینه‌ها، سطوح و ابعاد گوناگون مسئله، می‌توان به تدریج بر آن غلبه کرد. شایسته است فضای عمومی شهری تهران فضایی باشد که در زمینه تمامی ابعاد و مقوله‌ها متعادل و عادلانه گردد؛ فضایی که بتوان آن را فضایی برابر، آرام، متنوع، آگاهی‌بخش، آزاد و هماهنگ دانست که بتواند با ایجاد حس تعلق، هویت جمعی، تصویر ذهنی و معنا، با مخاطبان خود ارتباط و تعاملی عمیق و پایدار برقرار کرده، تمامی نیازها و علایق حقیقی آن‌ها را پاسخگو باشد و در نهایت فضایی سرشار از حضور، فعالیت، خلاقیت، نوآوری، پویایی و سرزندگی را به ارمغان آورد. چنین فضایی

۱۵۲ بازشناسی و تحلیل تغییرات و تحولات اجتماعی - فرهنگی ...

خواهد توانست تجربه روزانه زندگی عمومی شهری را برای مخاطبانش فراهم کرده، آن‌ها را به درجه مناسبی از رضایت و مطلوبیت برساند و فضایی موفق نامیده شود.

پی‌نوشت

- ۱- مفاهیم با سطح بالای انتزاع که از مجموعه‌ای از مفاهیم سطح پایین بر حسب ویژگی‌های مشترک استخراج شده‌اند را مقوله یا تم می‌نامند. مقوله‌ها تحلیل‌گر را قادر می‌سازند تا داده‌ها را تقلیل داده و ترکیب نمایند. هر مقوله می‌تواند دارای سه عنصر بعد، محتوا و الگو باشد. (محمودپور، ۱۳۹۲، ۳۲۹)
- ۲- جهت مطالعه بیشتر پیرامون این مفاهیم به منابع ذیل مراجعه گردد: (براتی و دیگران، ۱۳۹۲)، (بلیکی، ۱۳۹۶)
- ۳- جهت مطالعه در حوزه روش نظری مبنایی به منابع زیر مراجعه شود: (Glaser, 1998)، (سعیدی رضوانی و دیگران، ۱۳۹۴)، (محمودپور، ۱۳۹۲، a)، (Charmaz, 2006)، (Corbin & Strauss, 2015)، (Somekh & Lewin, 2005)، (فراست‌خواه، ۱۳۹۵)
- ۴- جهت مطالعه بیشتر در این حوزه به منابع زیر مراجعه گردد: (Lennard & Goodman, 1968)، (Lennard, 1984)، (شولتز، ۱۳۹۴)، (Walzer, 1986)، (Lang, 1987)، (Brill, 1989)، (Habermas, 1991)، (Habermas, 1984)، (Krier, 1991)، (Nasri & Imani, 2015)، (ماجدی و دیگران، ۱۳۹۰)، (Tibbalds, 1992)، (شفتو، ۱۳۹۰)، (Carr, Francis, 1993)، (Rivlin & Stone, 1993)، (Carr et al, 1992)، (مدنی‌پور، ۱۳۸۷)، (Taylor, 1995)، (Zukin, 1996)، (Mitchell, 1996)، (Mitchell, 2003)، (Arendt, 1998)، (Hajer & Reijndrop, 2001)، (محمودپور، ۱۳۹۳)، (دانشپور و چرخچیان، ۱۳۸۶)، (Madanipour, 1996)، (Harnik, 2003)، (Goodsell, 2003)، (Kohn, 2004)، (پامیر، ۱۳۹۴)، (Brown, 2006)، (Mensch, 2007)، (Gehl, 1996)، (Gehl, 2002)، (Gehl, 2010)، (گل، ۱۳۸۹)، (Orum & Neal, 2010)، (Carmona et al, 2004)، (Carmona, 2010)، (گلکار، ۱۳۹۳، ۴۰۲ و ۴۱۰)، (توسلی، ۱۳۹۳)، (توسلی، ۱۳۹۰)، (بحرینی، ۱۳۹۳)، (مسعود لواسانی، ۱۳۹۳)، (اهری و حبیبی، ۱۳۹۴)، (پاکزاد، ۱۳۹۵)، (ذکاوت، ۱۳۹۵، ۲۱۲ و ۲۱۳)
- ۵- جهت مطالعه بیشتر به منابع زیر مراجعه شود: (کرمونا و دیگران، ۱۳۹۶)، (کرمونا و دیگران، ۱۳۹۴)، (Platt, 1976)
- ۶- جهت مطالعه بیشتر به منابع زیر مراجعه شود: (مسعود لواسانی، ۱۳۹۳)، (Carmona, 2010)، (مرادی، ۱۳۸۶)، (Gehl, 2010)، (Spoceter, 2005)، (Abdulkarim, 2004)، (اشرفی و پوراحمد، ۱۳۹۴)، (محمودپور، ۱۳۹۳)، (بصیری مژدهی و خلیجی، ۱۳۸۹)

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آتوسا مدیری ۱۵۳

۷- به منظور دسته‌بندی مناطق شهری تهران به سه طبقه بالا، وسط و پایین شهر از میزان توسعه‌یافتگی مناطق شهرداری تهران استفاده می‌گردد؛ بدین ترتیب که از نتایج چند پژوهش انجام شده با هدف امتیازدهی به میزان توسعه مناطق مختلف شهر تهران بر مبنای شاخص‌های استخراج شده، بهره گرفته شده است.

منابع

- آذری، نرگس، تجربه مدرنیته به روایت فضاهای تجاری شهر تهران، ۱۳۹۲، چاپ اول، تهران، تیسرا
- اشتراک، آنسلم، کوربین، جولیت، اصول روش تحقیق کیفی؛ نظریه مبنایی-رویه‌ها و شیوه‌ها، ۱۳۹۰، ترجمه بیوک محمدی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- اشرفی، یوسف، پوراحمد، احمد، مدرنیته و تحولات فضای عمومی شهری، ۱۳۹۴، چاپ اول، تهران، پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری، جهاد دانشگاهی
- اهری، زهرا، حبیبی، سیدمحسن، میدان بهارستان: تجربه نوآوری در فضای شهری ایرانی، ۱۳۹۴، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی
- بحرینی، سیدحسین، تحلیل فضاهای شهری در رابطه با الگوهای رفتاری استفاده‌کنندگان و ضوابطی برای طراحی، ۱۳۹۳، چاپ دهم، انتشارات دانشگاه تهران
- براتی، ناصر، داوودپور، زهره، منتظری، مرجان، روش تحقیق در مطالعات محیطی، ۱۳۹۲، چاپ دوم، تهران، ساکو
- بصیری مزدهی، رضا، خلیجی، کیوان، "فضای عمومی، ماهیتی پیچیده و چندمفهومی، پیشنهادی چندوجهی برای گونه‌بندی فضاهای عمومی"، ۱۳۸۹، منظر، شماره ۷، صص ۳۸-۴۱
- بلیکی، نورمن، طراحی پژوهش‌های اجتماعی، ۱۳۹۶، چاپ یازدهم، ترجمه حسن چاوشیان، تهران، نشر نی
- بهشتی، سید محمد، داستان تهران، ۱۳۹۵، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی
- پاکزاد، جهان‌شاه، مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری، ۱۳۹۵، چاپ هشتم، تهران، انتشارات شهیدی
- پامیر، سایریل بی.، آفرینش مرکز شهری سرزنده: اصول طراحی شهری و بازآفرینی، ۱۳۹۴، چاپ چهارم، ترجمه مصطفی بهزادفر و امیر شکیبامنش، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران
- توسلی، محمود، طراحی شهری؛ هنر نو کردن ساختار شهر همراه با چهار نمونه موردی، ۱۳۹۰، چاپ دوم، تهران، خانه چاپ و طرح
- توسلی، محمود، بنیادی، ناصر، طراحی فضای شهری: فضاهای شهری و جایگاه آن‌ها در زندگی و سیمای شهر، ۱۳۹۳، چاپ سوم، تهران، انتشارات شهیدی

- حبیبی، محسن، *قصه شهر: تهران، نماد شهر نوپرداز ایرانی (با تأکید بر دوره ۱۳۳۲-۱۲۹۹)*، ۱۳۹۳، تهران، مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
- دانشپور، سیدعبدالهادی، چرخچیان، مریم، "فضاهای عمومی و عوامل مؤثر بر حیات جمعی"، ۱۳۸۶، *باغ نظر*، شماره ۷، صص ۱۹-۲۸
- ذکاو، کامران، *ابعاد سازنده کیفیت محیط در طراحی شهری: مقدمه‌ای بر روش‌ها و فنون طراحی شهری*، ۱۳۹۵، تهران، آذرخش
- راست‌بین، ساجد و دیگران، "رابطه همبستگی بین کیفیت‌های محیطی و تداوم حیات شهری در عرصه‌های عمومی (نمونه موردی: جلفای اصفهان)"، ۱۳۹۱، *باغ نظر*، شماره ۲۱، صص ۳۵-۴۶
- سرور، رحیم، امینی، مهدی، *راهنمای تحلیل اجتماعی از شهر*، ۱۳۹۲، تهران، تیسرا
- سعیدی رضوانی، نوید و دیگران، *روش تحقیق در مطالعات شهری*، ۱۳۹۴، مشهد: کتابکده کسری
- شفتو، هنری، *فضاهای شهری دوستانه، خلق مکان‌های عمومی تأثیرگذار*، ۱۳۹۰، ترجمه سیامک پناهی و آرمان کیانیان، تهران، نشر ادیبان
- شولتز، کریستیان نوربری، *مفهوم سکونت به سول معماری تمثیلی*، ۱۳۹۴، ترجمه محمود امیر یاراحمدی، تهران، انتشارات آگه
- فراست‌خواه، مقصود، *روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی با تأکید بر "نظریه برپایه" (گراند تئوری، GTM)*، ۱۳۹۵، چاپ سوم، تهران، آگاه
- کره‌مونا، ماتيو، دی ماگالانس، کلودیو، هاموند، لئو، *فضای عمومی: ابعاد مدیریتی*، ۱۳۹۶، ترجمه ایرج اسدی و مهدی عباس‌زاده، تهران، سمت
- کره‌مونا، متیو و دیگران، *مکان‌های عمومی، فضاهای شهری: ابعاد گوناگون طراحی شهری*، ترجمه فریبا قرائی و دیگران، ۱۳۹۴، چاپ سوم، تهران، اداره انتشارات دانشگاه هنر
- گل، یان، *شهر انسانی*، ۱۳۹۴، چاپ دوم، ترجمه علی غفاری و لیلا غفاری، تهران، علم معمار
- گل، یان، *فضاهای عمومی و زندگی جمعی، شهر آدلاید: ۲۰۰۲*، ۱۳۸۹، ترجمه علی غفاری و محمد صادق سهیلی‌پور، تهران، دانشگاه شهیدبهشتی
- گلکار، کوروش، *آفرینش مکان پایدار: تأملاتی در باب نظریه طراحی شهری*، ۱۳۹۳، چاپ دوم، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
- ماجدی، حمید و دیگران، "بازتعریف فضای شهری (مطالعه موردی: محور ولیعصر حد فاصل میدان ولیعصر تا چهارراه ولیعصر)"، ۱۳۹۰، *دوفصلنامه مدیریت شهری*، شماره ۲۷، صص ۲۶۳-۲۸۳
- محمدپور، احمد، *تجربه نوسازی (مطالعه تغییر و توسعه در هورامان با روش نظریه زمینه‌ای)*، ۱۳۹۲، تهران، جامعه‌شناسان

بهاران تنکابنی، پویان شهپایان و آتوسا مدیری ۱۵۵

- محمدپور، احمد، روش تحقیق کیفی ضد روش ۱: منطق و طرح در روش‌شناسی کیفی، ۱۳۹۲، جلد اول، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان
- محمودپور، نسرین، درآمدی بر برنامه‌ریزی فضاهای عمومی شهری با نگاهی به بوستان‌های شهر تهران، ۱۳۹۳، چاپ اول، تهران، آذرخش
- مدنی‌پور، علی، فضاهای عمومی و خصوصی شهر، ۱۳۸۷، چاپ اول، ترجمه فرشاد نوریان، تهران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری
- مرادی، سلمان، "هنر عمومی و تلفیق آن در فضای شهری"، ۱۳۸۶، *باغ نظر*، شماره ۸، صص ۸۱-۹۰
- مسعود لواسانی، منا، "ردپای زندگی در شهر، مفهوم فضای جمعی در شهرهای هند"، ۱۳۹۳، *فصلنامه هنر و تمدن شرق*، سال دوم، شماره ششم، صص ۴۲-۵۱
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد و دیگران، *نمادهای هویتی شهر تهران*، ۱۳۹۴، تهران، سازمان زیباسازی شهر تهران
- مهدی‌زاده، جواد، "فرهنگ و شهر؛ از جهانی شدن فرهنگی تا فرهنگی شدن شهر"، ۱۳۹۲، *جستارهای شهرسازی*، شماره ۴۱ و ۴۲، صص ۳۳-۴

- Abdulkarim, Dina, Experts' Evaluations of the Production and Use of Public Spaces in Amman, Jordan, Master degree thesis, University of Cincinnati, 2004
- Akkarercan, Z. Muge, "Public Spaces of Post Industrial Cities and their Changing Roles(1)", *Metu Jfa*, No.24:1, PP:115-137, 2007
- Arendt, Hannah, *The Human Condition*, 2nd edition, Chicago: The university of Chicago press, 1998
- Brill, Michael, *Transformation, Nostalgia, and Illusion in Public Life and Public Place*, in Irwin Altman and Ervin H. Zube, Public places and spaces, Human Behavior and Environment book series, volume 10, New York: Plenum Press, 1989
- Brown, Alison, *Contested Space: Street Trading, Public Space, and Livelihoods in Developing Cities*, Rugby: ITDG Publishing, 2006
- Carr, Stephen, et al. Public space, London : Cambridge University Press, 1992
- Carr, Stephen, Francis, Mark, Rivlin, Leanne G., Stone, Andrew M. ,Public Space, Cambridge: Cambridge University Press, 1993
- Carmona, Matthew, "Contemporary Public Spaces: Critique and Classification, part one: Critique", *Journal of urban design*, No. 15:1, PP:123-148, 2010

- Carmona, Matthew, “Contemporary Public Spaces: Critique and Classification, part two: Classification”, **Journal of urban design**, No. 15:2, PP:157-173, 2010
- Carmona, Mathew et al, **Living Places: Caring for Quality**, The Bartlett School of Planning, London: UCL Office of the Deputy Prime Minister, 2004
- Carmona, Mathew, Heath, Tim , Oc, Taner , Tiesdell, Steve, **Public Spaces, Urban Spaces: The dimensions of Urban Design**, Oxford: Architectural Press, 2003
- Charmaz, Kathy, **Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis**, London: SAGE, 2006
- Corbin ,Juliet M., Strauss, Anselm L., **Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory**, fourth edition, Sage, 2015
- Gehl, Jan, **Cities for people**, Copenhagen: Island pres, 2010
- Gehl, Jan, **Life Between Buildings: Using Public Space**, Skiv: Arkitektens Forlag, 1996
- Gehl, Jan, **Public Spaces and Public Life: City of Adelaide**, Adelaide: Planning SA, 2002
- Glaser, Barney G., **Doing Grounded Theory: Issues and Discussions**, California: Sociology Press, 1998
- Glotz, Gustave, **The Greek city and its institutions** , translated by N. Mallinson, London : Routledge & Kegan Paul, 1965 (first published 1929)
- Goodman, William, Freund, Eric, **Principles And Practice Of Urban Planning**, Washington: International City Managers Association, 1968
- Goodsell, Charles T., The Concept of Public Space and Its Democratic Manifestations, **The American Review of Public Administration**, Vol.33, PP. 361-383, 2003
- Habermas, Jurgen, **The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of Bourgeois society**, Massachusetts: Cambridge, MIT press, 1991
- Habermas, Jurgen, **The theory of communicative action**, Boston: Beacon press, 1984
- Hajer, Maarten.A., Reijndrop, Arnold, **In Search of New Public Domain: Analysis and Strategy**, Rotterdam: Nai publisher, 2001
- Harnik, Peter, **The excellent City Park System: What makes it great and How to get there**, Washington, D.C: The Trust for Public Land, 2003
- Kohn, Margaret, **Brave New Neighbourhoods: The Privatization of Public Space**, New York & London: Routledge, 2004

- Krier, Rob, *Urban Space*, 5th edition, Britain: Academy Edition, 1991
- Lang, Jon, **Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design**, New York : Van Nostrand Reinhold Co, 1987
- Lawrence, Arnold Walter , Tomlinson, Richard Allan, **Greek Architecture**, London:Yale University Press, 1996
- Lennard, Suzanne Heather Crowhurst, Lennard, Henry L., **Public Life in Urban Places: Social and Architectural Characteristics Conducive to Public Life in European Cities**, Southampton, Gondolier Press/Incl Council, 1984
- Lopes, Miguel Nogueira , Camanho, Ana S. , Public green space use and consequences on urban vitality: an assessment of European cities, **Springer**, Vol. 113, No. 3 , pp. 751-767, 2013
- Madanipour, Ali, **Design of Urban Space: An Inquiry into a Socio-Spatial Process**, John Willy and sons, 1996
- Madanipour, Ali, “Why are the Design and Development of Public Spaces Significant for Cities?”, **Environment and Planning B , Planning and Design** 26(6):879-891, 1999
- Mensch, James, “Public Spaces”, **Continental philosophy review**, Vol. 40, Issue 1, pp. 31–47, 2007
- Mitchell, don, INTRODUCTION: PUBLIC SPACE AND THE CITY, *Urban Geography*, Vol.17, PP. 127-131, 1996
- Mitchell, Don, **The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space**, New York: Guilford Press, 2003
- Mumford, Lewis, **The city in History: Its Origins, its Transformation and its Prospects**, New York: Harcourt, Brace & World, 1961
- Nasri, Seyed Reza, Imani Kolouri, Sara, Evaluation of effective factors on vitality of public spaces of new cities with emphasis on identity concept, *Science Journal (CSJ)*, Vol. 36, No: 6, pp: 510-520, 2015
- Orum, Anthony M., Neal Zachary P. , **Common Ground?: Readings and Reflections on Public Space**, New York: Routledge-Taylor and Francis, 2010
- Platt, Colin, **The English Medieval Town**, London: McKay, 1976
- Saalman, Howard, **Medieval cities**, London: Studio Vista, 1968
- Sennett, Richard, **The fall of Public man**, New York: Knopf, 1977
- Sitte, Camillo, **City Planning according to Artistic Principles**, New York: Rizzoli, 1986

- Somekh, Bridget , Lewin, Cathy, **Research Methods in the Social Sciences**, London: Sage, 2005
- Spocter, Manfred Aldrin, **THE ‘SILENT’ PRIVATISATION OF URBAN PUBLIC SPACE IN CAPE TOWN, 1975 – 2004**, mini-thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of MA, University of the Western Cape, 2005
- Taylor, Charles, *Liberal policies and the public sphere*, London: **Centre for the Study of Global Governance, London School of Economics and Political Science**, 1995
- Tibbalds, Francis, *Making People Friendly Towns: Improving The Public Environments in Towns and Cities*. Harlow : Longman Press., 1992
- Walzer, Michael, *Public Space: Pleasure and Costs of Urbanity*, *Dissent*, 33 : 470- 476, 1986
- Zukin, Sharon, **The cultures of cities**, U.S.A: Wiley-Blackwell, 1996